

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

SENIOR CERTIFICATE EXAMINATIONS/ NATIONAL SENIOR CERTIFICATE EXAMINATIONS

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RO SUNGULA (P1)

MUDYAXIHI/KHOTAVUXIKA 2024

TIMARAKA: 70

NKARHI: Tiawara ti2

Papila leri ra swivutiso ri na tipheji ta 11.

SWITSUNDZUXO NA VUXOKOXOKO:

1. Papila leri ra swivutiso ri avanyisiwile hi swiyenge SWINHARHU:

XIYENGE XA A: Xikambelantwisiso	(30)
XIYENGE XA B: Nkomiso	(10)
XIYENGE XA C: Swiaki na milawu ya matirhiselo ya ririmi	(30)
2. Hlaya switsundzuxo HINKWASWO hi vukheta.
3. Hlamula swivutiso HINKWASWO.
4. Sungula xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
5. Khwatihata emakumu ka xiyenge xin'wana na xin'wana.
6. Nombora tinhlamulo himfanelo tanihilaha ti nomboriweke hakona eka papila leri ra swivutiso.
7. Tlula ntila endzhaku ka nhlamulo yin'wana na yin'wana.
8. Tekela enhlokweni mapeletelo na mavumbelo ya swivulwa.
9. Ndzinganyeto wa maavelo ya nkarhi:

XIYENGE XA A:	Timinete ta 50	
XIYENGE XA B:	Timinete ta 30	
XIYENGE XA C:	Timinete ta 40	
10. Tsala swi basa no vonaka.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1**

Hlaya XITSHURIWA xa A, u langutisa na xa B kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka swona.

XITSHURIWA XA A**KU XANISIWA KA VAXISATI**

- 1 Ntwanano u dyondzile ekholichini ya Rosebank, laha a nga hlangana na Matimba, jaha ra yena ra milorho. Hikokwalaho ka marito yo tsokombela na vumpohlo bya jaha leri, Ntwanano u lahlekeriwile hi miehleketo a ri pfumela loko ri n'wi gangisa. Leswi swi vile masungulo ya rirhandzu ra vona. Ntwanano a a n'wi vitana 'xiluva xa mbilu yanga'. Hindlela leyi a va rhandzana hayona vanhu 5
votala a va navela ku fana na vona. Siku rin'wana va ha tshamile va ri eku dyeni ka mabulu, hikokwalaho ko va Matimba a ri munhu wa rigombo, Ntwanano a nga ehleketangi nchumu, a tihlamulela hi ku bula, o twa hi xihahati exikandzeni, a vona tinyeleti! Loko a ha hlamarile tano, o twa Matimba a ku: 'Pfala xa baku ra wena u nga hi tunguli!' Ko va ku sungula ka ku cinca ka vutomi na rirhandzu ra 10
vona.
- 2 Kusukela siku rero Matimba a a n'wi xanisa hi ku n'wi ba na ku vulavula marito yo n'wi twisa ku vava emiehleketweni na le moyeni, laha a a n'wi byela hi ku va a bihile na ku ka a nga yimekangi. Leswi swi n'wi endlile a tivutisa swivutiso swo kala tinhlamulo. Nkarhi na nkarhi loko a heta ku n'wi ba, a a vula marito lama: 15
'Vona, u ndzi endlisile xihoxo xo ku tlhandleka voko ndzi nga tiyimiselangi.' Ntwanano a a nga ha tsakisiwi hi nchumu naswona a a tivona a nga ha ri wa nkoka evuton'wini. U ringetile na ku tidlaya a vona onge hi yona ndlela yi ri yoxe yo huma eka maxangu lawa. A swi n'wi tikela ku byela ndyangu wa ka vona hambi ku ri vanghana va yena hi ta ku xanisiwa ka yena. Swi tlhela swi n'wi 20
khomisa tingana na ku ehleketa leswaku a va nge n'wi tshembi tanihileswi Matimba a a tiendla munhu wa kahle laha ku nga na vanhu kasi i nyokahansi. Matimba u sungurile ku n'wi lawula a lava na ku tiva laha a yaka kona na leswaku u na vamani.
- 3 Siku rin'wana loko Ntwanano a tshamile a ri karhi a dya marhambu ya nhloko, u 25
tsundzukile marito ya vakhale loko va te: 'N'wana loyi a nga riliki u fela edzobyeni.' Hiloko a kanya mbilu a ya ekaya ka munghana wa yena Solani ku ya n'wi byela mhaka leyi n'wi dyaka vusiku na nhlikanhi. Solani u swi tshembile leswi a a byeriwa swona hikuva a a swi vona leswaku onge swilo se swi famba ximatsi. U n'wi tshembisile ku n'wi pfuna eka xiyimo lexi, a tlhela a pfumela 30
leswaku u ta tshama na yena ekaya ka yena. Masiku ma nga ri mangani hiloko Matimba a ta ku ga, ekaya ka Solani laha Ntwanano a a tumberile kona a ta kombela ku rivaleriwa. Tanihileswi a a ri na ririmi ro tsokombela, u swi kotile ku n'wi cincisa miehleketo a vula leswaku a nge he pfuki a n'wi tlhandlekile voko na siku na rin'we. A tshembisa na leswaku u ta lava madokodela lama nga ta n'wi 35
pfuna hi swa miehleketo na ku ka a nga ha hlundzuki hi ku olova.

- 4 Ntwanano u swi tshembile hinkwaswo leswi a a byeriwa swona hiloko a n'wi rivalela, va famba swin'we, a rivala leswaku va tshika xo khomiwa hi voko, xa le mbilwini a va tshiki. Matimba u yile emahlweni na mikhuva ya yena yo xanisa Ntwanano. Siku rin'wana va ha tidzumberile u n'wi tlimbile hi minkolo a n'wi byela leswaku a nga ha engeti na siku na rin'we a ringeta ku n'wi tshika hikuva u ta n'wi dlaya. Siku rero Ntwanano a twa onge Tatana wa vitana. Loko a ku phaphu, endzhaku ka xithongwana, hiloko a khongela. U twile xiritwana lexi n'wi byeleke leswaku a nga ha yimayimi, a fambe. Loko a pfuka namixo u endlile onge u ya entirhweni wa yena eka Ndzawulo ya Nhlayiso na Nhluvukiso, a lela Matimba a tlhela a n'wi tswontswa a famba kasi u ya eku tumbeleni. Loko Matimba a humile hiloko a nyandlamela a tlhelela endlwini a ya longa lexi nga xa yena, a tibyela leswaku a byi hanyeriwi. Swi n'wi tekerile nkarhi ku tlhela a rhandza na ku tshemba munhu waxinuna. 40 45
- 5 Endzhaku ka ntlhanu wa malembe u yile eYunivhesithi ya Limpopo ku yisa tidyondzo ta yena emahlweni. U nghenelerile eka minhlangano yo lwisana na ku xanisiwa ka vaxisati, leyi pfunaka vaxisati lava nga xanisiwa eka timhaka ta madzolonga ya le mindyangwini. U kotile na ku hlanganisa vanhwanyana a va byela hi leswi nga n'wi humelela evuton'wini. U kombisile leswaku a swi olovi ku byela vanhu hikuva a wu swi tivi leswi va nga ta ku tekisa xiswona. U tlhele a va tsundzuxa leswaku va nga miyeli loko va xanisiwa hikuva va nga lahlekeriwa hi vutomi swi nga tiviwi hi munhu. U va kombisile nkoka wa ku vulavula na lava swi nga va humelela. Hi siku rero ku tsundzukiwile na lava nga hundza emisaveni hikokwalaho ka madzolonga lawa ya humelelaka vaxisati emindyangwini. 50 55

[Xitshuriwa lexi xi hundzuluxeriwile xi huma eka webusayiti ya www.amnesty.org.za]

NA

XITSHURIWA XA B

[Xitshuriwa lexi xi huma eka webusayiti ya www.Redbook.com]

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA A

- 1.1 Boxa tindlela TIMBIRHI leti Ntwanano a a xanisiwa hi tona eka xitshuriwa lexi. (2)
- 1.2 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko mutsari a ku: 'A a tshamile a ri karhi a dya marhambu ya nhloko,' u vula leswaku Ntwanano a a ri eku ...
- A ehleketeni.
B vulavuleni.
C hlayeni.
D dyeni. (1)
- 1.3 Hikokwalaho ka yini Ntwanano a nga kanakanangi ku amukela rirhandzu ra Matimba? (1)

- 1.4 Hi kwihi ku yelana loku nga kona exikarhi ka nhlokomhaka na hungu ra xitshuriwa lexi? (2)
- 1.5 Swi nga va swi vangiwele hi yini ku va Matimba a kala a byela Ntwanano leswaku u n'wi endlisile xihoxo xo n'wi ba a nga tiyimiselang? (2)
- 1.6 I yini lexi a xi endla leswaku Matimba a alela Ntwanano loko a lava ku endzela vanghana na maxaka ya yena? (2)
- 1.7 Hlamusela leswi landzelaka hi marito ya wena n'wini.
- 1.7.1 Va tshika xo khomiwa hi voko, xa le mbilwini a va tshiki. (2)
- 1.7.2 Loko a ku phaphu, endzhaku ka xithongwana. (2)
- 1.8 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka xitshuriwa lexi? (2)
- 1.9 Xana swi kahle ku va munhu a tiyisela loko a hlangana na xiyimo xo fana na lexi Ntwanano a a ri eka xona? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 1.10 U nga va tsundzuxa yini vavanuna lava xanisaka vasati va vona? (2)

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA B

- 1.11 Hlamusela leswi u swi vonaka eka xitshuriwa xa B. (2)
- 1.12 U titwa njhani hi leswi humelexaka eka xitshuriwa xa B? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 1.13 Xana leswi humelexaka eka xitshuriwa xa B, swi lemukisa vanhu yini? (2)

SWIVUTISO: XITSHURIWA XA A NA XA B

- 1.14 Hi kwihi ku yelana loku nga kona eka leswi humelerisiwaka hi xitshuriwa xa A na xa B? (2)
- 1.15 Handle ka mavito, kombisa ku hambana loku nga kona exikarhi ka xitshuriwa xa A na xa B. (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO**XIVUTISO XA 2: KU KOMISA HI MARITO YA WENA N'WINI**

Hlaya xitshuriwa xa C kutani u tsala nkomiso hi marito lama nga hundziki **90** u kombisa **leswi munhu a nga swi endlaka leswaku a ta hanya nkarhi wo leha**. Nkomiso wa wena wu fanele wu va hi xivumbeko xa ndzimana wu tlhela wu katsa timhakankulu ta nkombo (7).

LEMUKA: U languteriwa ku endla leswi landzelaka:

1. Tirhisa swivulwa leswi heleleke swa wena n'wini kambe u nga onhi mongo wa xitshuriwa.
2. A wu FANELANGI ku tsala nhlokomhaka eka nkomiso wa wena.
3. Kombisa nhlayo ya marito emakumu ka nkomiso wa wena.

XITSHURIWA XA C**LESWI MUNHU A NGA SWI ENDLAKA LESWAKU A TA HANYA NKARHI WO LEHA**

Loko ri xa munhu un'wana na u'nwana u lava matimba lama nga ta n'wi pfuna ku sungula siku ra yena kahle a tsakile tanihileswi matimba lawa a nga na wona ya helaka loko siku ri ri karhi ri famba hikokwalaho ka migingiriko leyi a yi endlaka. Malembe lawa munhu a nga na wona, ntshikelelo wa miehleketo, mavabyi na ndlela leyi munhu a hanya hayona swi nga hunguta matimba ya yena emirini. Munhu a nga engetela matimba ya yena hi tindlela to hambanahambana leswaku a tshama a tsakile.

Munhu u fanele a dya swakudya swa kahle swo hambanahambana leswi akaka miri. Leswi swi ta n'wi pfuna ku kuma matimba lama lavekaka ku sungula siku ra yena kahle. Van'wana va tsandzeka ku etlela kahle hikuva va heleriwa hi vurhongo kumbe va hlwela ku khomiwa hi vurhongo, leswi endlaka leswaku va pfuka va karhele swinene. Munhu u fanele ku ta na ndlela leyi nga ta n'wi pfuna leswaku a kota ku etlela. U fanele ku etlela tiawara ta nkombo kufika ka nhungu leswaku a kota ku wisa a ta pfuka a ri na matimba. Ku tshama na vanhu lava vulavulaka swilo swa kahle hi vanhu van'wana swa pfuna eka vutomi bya munhu.

Munhu a nga fanelangi ku langutisa kumbe ku yingisela mahungu eka swihangalasamahungu nkarhi wo leha hikuva timhaka tin'wana ti nga n'wi vavisa emoyeni, leswi nga riki kahle. Ku endla vutiolori nkarhi na nkarhi swa pfuna hikuva swi endla munhu a tshama a hanyile kahle. U fanele ku endla swilo leswi a vonaka swi ri swa nkoka evuton'wini bya yena, leswi humelerisaka vukahle bya yena siku rin'wana na rin'wana. Leswi swi n'wi pfuna ku hlayisa matimba lawa a nga na wona. U fanele ku ehleketa swa kahle hi vanhu van'wana leswaku a nga onhakeriwi hi ntsako lowu a nga na wona. Loko a nga ehleketa swa kahle hi vanhu swi ta endla leswaku a vaviseka, leswi nga ta n'wi vangela mavabyi. Loko a lava ku hanya kahle nkarhi wo leha u fanele ku tihlayisa a nga endli swilo leswi nga ta n'wi vavisa.

[Xitshuriwa lexi xi hundzuluxeriwile ku suka eka webusayiti ya www.mayoclinichealthsystem.org]

XIYENGE XA C: SWIAKI NA MILAWU YA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3: XINAVETISO**

Hlaya xinavetiso lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA D***HOOOZA CREMORA!***

Pfuka hi tiya kumbe kofi leyi nga na *Cremora* namixo.

A yi le ndzeni, yi le henhla!

Xava *Cremora* yin'we
u kuma khekhe mahala.

Cremora hi yona ntsena yi lulameleke ku cheriwa etiyeni kumbe ekofini emisaveni hinkwayo.

[Xifaniso lexi xi huma eka webusayiti ya www.showm.co.za]

- 3.1 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Ku va munavetisi a tirhisile fonto leyikulu leyi tikisiweke eka nhlokomhaka ya xinavetiso lexi nga laha henhla u lava ku koka ... ra vaamukeri va hungu. (1)
- A tihlo
B vonelo
C twelo
D rinoko
- 3.2 Hi xihhi xilogeni xa *Cremora* leyi navetisiweke eka xinavetiso lexi nga laha henhla? (1)
- 3.3 Xinavetiso lexi xi nga va xi kongomisiwile eka vamani? (2)
- 3.4 Kombisa mboyamelatlhelorin'we lowu humelerisiwaka hi xinavetiso lexi. (2)
- 3.5 Marito ya 'Xava *Cremora* yin'we u kuma khekhe mahala' ya na nkucetelo muni eka vaamukeri va hungu? (2)
- 3.6 Nyika ntirho wa riengeteri leri tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi. (2)
- Pfuka hi tiya kumbe kofi leyi nga na *Cremora* **namixo**. [10]

XIVUTISO XA 4: KHATHUNI

Xiyisisa khathuni leyi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka yona.

XITSHURIWA XA E

[Khathuni leyi yi hundzuluxeriwile yi huma eka webusayiti ya www.mamataxi.com]

- 4.1 Boxa mbangu lowu swimunhuhatwa leswi nga laha henhla swi nga eka wona. (1)
- 4.2 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Marito ya ximunhuhatwa xa nomboro ya 1 ma kombisa leswaku ku baleseriwile vaendzi ... eka mbangu lowu u wu boxeke eka 4.1 laha henhla.
- A votala
B vatsongo
C vakulu
D vanene (1)
- 4.3 Hi rihi hungunkulu leri humelerisiwaka hi khathuni leyi? (2)
- 4.4 Langutelo ra swimunhuhatwa swa tinomboro ta 3 na 4 ri kombisa yini? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 4.5 Hlamusela leswi a wu ta swi endla loko a wu ri un'wana wa vaendzi lava voneke ku baleseriwa ka vanhu eka mbangu lowu ku vulavuriwaka hi wona eka khathuni leyi nga laha henhla. (2)
- 4.6 Tlhela u tsala xivulwa lexi nga laha hansi kambe u siva risivikomba leri tikisiweke hi ra ndhawu ya vunharhu.

Ndhawu **leyi** a yi hlayisekangi!

(2)
[10]

XIVUTISO XA 5: PROSI

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA F**KU HAMBANA EXIKARHI KA VANA VASWESWI NA VAKHALE**

Khale tiko xa ha etlele vamanana a va tshama ekaya na vana va vona loko vatatana va fambile va ya singilela mindyangu ya vona. **Tintombi na majaha a va tshama na tintanga ta vona va ti tlangela**, va ya enhoveni va ya rhotela tihunyi, va risa tihomu va nga ambalangi tintangu. Loko va vaviseka a va nga yisiwi exibedhlele, a va **hola** va tshamile ekaya. **Siku leri landzelaka** u ta va kuma va ri eku tlangeni. Loko mpfula yi 5 na, a va tlangela eka vona kambe va nga khomiwi hi mavabyi. A va nga chavi nchumu, hikokwalaho a va vuya ekaya ri perile. A va nga tlangeli etindlwini.

Vana vasweswi a va tshami ehandle, **va tlangela etindlwini**. Van'wana va chava na ku kandziya ehansi hi milenge. Loko ku ri ku tshama **ehandle** navusiku eka vona i mihlolo. Rivoni eka vona a ri timiwi **hikuva** va chava. Va chava na ku khandziya 10 ehenhla ka murhi va dya mihandzu yo fana na tintoma, makwakwa na yin'wana hikuva ku wanyana va ya va ya pfuka exibedhlele. Ku tshivela ndzilo va sweka ehansi haa, a ha ha vuli! Nkarhi wa vona va wu tirhisa ngopfu eka tselulafoni, mavonakule na switirhisiwa swin'wana swa xithekinoloji, leswi endlaka leswaku va nga ha wu kumi 15 nkarhi wo tshama ehansi va dya mabulu na maxaka ya vona.

[Xitshuriwa lexi xi hundzuluxeriwile xi huma eka thenewageparents.com]

5.1 Siva xivulwahava lexi tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi hi rito rin'we.

Siku leri landzelaka u ta va kuma va ri eku tlangeni. (1)

5.2 Nyika ritofularha ra rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi.

Loko ku ri ku tshama **ehandle** navusiku eka vona i mihlolo. (1)

5.3 Yisa xivulwa lexi nga la hansi eka hlayelo ra ndzeriso.

Va tlangela etindlwini. (2)

5.4 Lulamisa swihoxo swa matsalelo eka xivulwa lexi nga laha hansi.

Tintombi na majaha a va tshama na tintanga ta vona va ti tlangela. (2)

5.5 Sungula xivulwa lexi nga laha hansi hi rihlanganisi leri tikisiweke.

Rivoni eka vona a ri timiwi **hikuva** va chava. (2)

- 5.6 Vumba xivulwa xin'wana hi rito leri tikisiweke u humelerisa nhlamuselo yo hambana na xivulwa lexi nga laha hansi.

Loko va vaviseka a va nga yisiwi exibedhlele, a va **hola** va tshamile ekaya.

(2)
[10]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 30
NTSENGO HINKWAWO: 70